

פתח דבר

הקובץ שלפנינו בוחן את ההיסטוריה הפוליטית של הספרות העברית החדשה מנקודת מבט התרה אחר פואטיקה המעזה להיות חלשה, פסיבית ומפוצלת בעמידתה מול ההיסטוריה. מאמרי הספר, ובהם המבוא התיאורטי וההיסטורי הפותח אותו, מציעים חלופה שמאלית קונקרטית להמשגת כוחה הפוליטי של הספרות העברית בת זמננו. אנו שואפים לדחוק את תפיסת הספרות הלאומית ליברלית – תפיסה שעדיין שלטת בשמאל הספרותי והתרבותי בישראל, היונקת את השראתה האידיאלית והפוליטית מתקופת ההשכלה ומערכי הנאורות האירופית – ולהציע במקומה היסטוריה ספרותית המראה כיצד דווקא התפרקותו של הגוף הספרותי הלאומי-הומניסטי טומנת בחובה פוטנציאל ביקורתי ופוליטי בלתי מבוטל.

המאמרים המכונסים באסופה זו עוסקים כולם, בצורה זו או אחרת, בדרך שבה הפוליטיות של הספרות העברית חורגת מן העמדה הליברלית-אידיאליסטית הקרויה על שמו של הצופה לבית ישראל, עמדה שתידון בפתח פרק המבוא. לסוגיית היריבות המעמדית מקום חשוב בכל המאמרים, ואולם סוגיה זו אינה ראשונית, ובוודאי לא יסודנית. שאלת המעמד עמדה במרכז הדיונים הביקורתיים רק בשנות החמישים, שנים שבהן הדיון הספרותי ההגמוני היה טבוע בחותם הבלעדי של תורת הספרות המרקסיסטית. בתקופות אחרות של ביקורת הספרות העברית, גם בשנות החמישים עצמן, סוגיית העימות המעמדי מטופלת לצד סוגיות אחרות, המאיימות לא פחות על אחדותו ועל לכידותו של הגוף הפוליטי הלאומי. אם כן, בכוונת הספר לעמוד על מנגנוני הטיהור וההתעלות הביקורתיים שנועדו לשכנע את הקוראים שהספרות העברית היא אכן קניין לאומי וכללי-אנושי משותף – אך גם להראות כיצד עימותים חברתיים נוספים קיבלו ביטוי במהלך ההיסטוריה של הספרות העברית.

משימה זו משתקפת בתחומי העניין של כותבי המאמרים, לא כולם אנשי ספרות מובהקים: מקצתם מתמקדים בבירור השאלה המעמדית (משעני, גינזבורג, חבר, בנבג'י), ומקצתם בוחנים את תפקידם של גורמים מגדריים, אתניים ותיאולוגיים בערעור על אחדותה הפוליטית של הספרות העברית. מן הקריאה במאמרי הקובץ עולה תמונה חדשה של ההיסטוריה של הספרות העברית: זו ספרות שאינה מוכנה להסתפק בניסוח ממלכתי ומכובד של מהותה הפוליטית הכוללנית ("ספרותנו"), וגם לא בהפרדה אידיאליסטית והיררכית בין הספרות לבין הפוליטיקה. תחת זאת, המבט המטריאליסטי על הספרות העברית חושף היסטוריה ספרותית שאינה מפסיקה לתור אחר הממשק הראוי בין הספרות לפוליטיקה, שמתעקשת לערער הן על הפוליטיקה של הקנון הספרותי, הן – ברגעים מסוימים – על מהותו של הפוליטי עצמו.

בחרנו להציג לפניכם את המאמרים לפי הסדר הכרונולוגי של הופעתן של היצירות העומדות במרכזם. מאמרו של דרור משעני פותח את הדיון בקריאה בספר הקבצנים למנדלי מוכר ספרים ומדגיש את ההיבט המעמדי בו. מאמרו של משעני פועל הן כקריאה טקסטואלית צמודה של הטקסט המנדלאי – היינו קריאה ב"טקסט" שטוח המזמין ביצועים ותזמורים מחודשים, ולא ב"יצירה" שיש לה היסטוריה ויוקרה – הן כהצעה תיאורטית וקונקרטית לפרשנות לא לאומית ולא מלאימה של כתבי סבה של הספרות העברית החדשה.

מאמרו של שי גינזבורג עומד על הופעתו של המעמד כהיסט (trope) רטורי בהגותם של שני כותבים מרכזיים במחנה הציונות הפועלית: דוד בן-גוריון ומאיר יערי. גינזבורג מראה כיצד השקפתם הפוליטית של בן-גוריון ושל יערי על יחסי הלאום והמעמד מתעצבת באמצעות מבנים ספרותיים דוגמת ה"סמל": הופעתו המרומזת או הגלויה של הסמל במאמריהם מסייעת להעלים עימותים מעמדיים או להדגישם בתוך הגוף הלאומי. גינזבורג מנהל דיאלוג מתוח עם ביקורתו של זאב שטרנהל על מורשת הציונות הסוציאליסטית, ומראה כיצד הרטוריקה של בן-גוריון ("בעלי הבית האמיתיים של הארץ הינם פועליה"), גם כאשר היא מעמדית ו"אוניברסלית" כהגדרתו של שטרנהל, עשויה להכיל רכיבים פוליטיים דורסניים כלפי מי שאינם מסוגלים או אינם מעוניינים להתעלות לדרגת "פועלים" או "חלוצים".

מאמרה של דולי בן-חביב עוסק בצומת שבין הייצוג המעמדי לבין הייצוג המגדרי והאתני. בן-חביב בוחנת את ייצוג האישה התימנייה בקרב כותבות בנות העלייה הראשונה (חמדה פוחצ'בסקי, נחמה בן-יהודה, חנה בולוטיין) ובקרב כותבים גברים שפעלו בתקופה מאוחרת יותר (אביגדור המאירי, יהודה בורלא, חיים הזז, לוי אריה אריאלי). ספרות זו, טוענת בן-חביב, מעצבת את האישה התימנייה כ"סוכנת תרבות" דווקא, כלומר כמי שמסייעת לקהילה התימנית לאמץ את ערכי הנאורות המערבית. ואכן, ההבדל הקבוצתי שעולה מן הספרות שמנתחת בן-חביב הוא בראש ובראשונה הבדל אתני – תימנים לעומת אשכנזים – ולא מעמדי. לדבריה, הפירוש הספרותי של הסדר החברתי והתרבותי בקורפוס שהיא בוחנת הוא לעתים מעמדי, אך הוא בעיקרו תרבותי. הוא צומח פחות משאלות מעמדיות ויותר מעימותים בין דת לחילוניות, בין גישות פטריארכליות לגישות שוויוניות כלפי נשים, ובין "פרקטיקות ריפוי נחשלות" לבין "רפואה מודרנית הנשענת על חשיבה מדעית", כדבריה.

חנן חבר מציע קריאה פוליטית מפורטת ברומן היסטורי פרי עטו של משה שמיר, מלך בשר ודם. חבר מפרש את האלמנטים התיאולוגיים-פוליטיים והמעמדיים העולים מן העימות בין אלכנסדר ינאי, המלך החשמונאי, לבין שמעון בן שטח. ינאי מעוניין לשרוד על עמו כ"מלך יחיד לאלוהיו" ולגייס לשם כך מערך תיאולוגי-פוליטי המבשר את הממלכתיות הלאומית; שמעון בן שטח – המבטא ברומן את קולם של הפרושים ואת האינטרסים של דלת העם

- מייצג את ההיבט העממי והמעמדי, באמצעות התקה ספרותית מופתית של אירועי העבר אל עימותי ההווה. בלב מאמרו של חבר ניצב אפיונו של התפקיד שנודע לתיאולוגיה בתיווך בין הקוטב הלאומי לקוטב המעמדי של הציונות הסוציאליסטית. המאמר נחתם בבחינת משמעותה הסמלית של ירושלים, ובהצגת ניצחונה של הממלכתיות על המעמד.

מאמרו של **יובל עברי** עוסק ברומן *תל אביב מזרח* מאת שמעון בלס (הרומן נכתב ב-1966 אך ראה אור ב-1998). עברי מדגיש את כוחו של הרומן, בזמן כתיבתו, בתיאור פרקטיקות של התנגדות יומיומית כלפי אסטרטגיות השליטה של המדינה הריבונית וכלפי האתוס הלאומי הרשמי, המאשר אותן. הרומן מתרחש בשכונת התקווה בתל אביב ומתאר את מרחב השכונה כחלל פנוי מריבוניות, שהמדינה אינה מצליחה לחדור לתוכו. הרומן מייצג את ניסיונו של בלס לפרק את הקשר החד-ערכי שבין הספרות והשפה העברית לבין הטריטוריה ולהציע במקומו יחס מורכב ומפוצל בין הריבוניות הלאומית לבין הספרות העברית. הפרקטיקות העולות מן הרומן חושפות, כדברי עברי, "מבנה ריבוני לא יציב, מקוטע ומחורר".

אמיר בנבגי מייחד את מאמרו לדוד כנעני, אחד הדוברים המרכזיים של הביקורת הריאליסטית-סוציאליסטית, שפרחה בשנות החמישים של המאה הקודמת. בנבגי דן בניסיונו של כנעני לגשר בין מחויבותו לתפיסת ההיסטוריה הפרוגרסיבית של המרקסיזם-לניניזם - שלפיה על הספרות לסייע בקידום ההכרה המעמדית הפרולטרית - לבין המאפיינים הכאוטיים והניהיליסטיים של הטקסט הספרותי בהיותו ביטוי של עולם אינדיווידואלי. הגותו של כנעני אינה מקפא את הניגוד הזה; היא מציעה מנעד מקורי ולא צפוי של התערבויות פוליטיות באחת ההיררכיות המרכזיות שאפיינו - ועדיין מאפיינות - את מחשבת הספרות העברית.

פרשנותה של **חנה סוקר-שווגר** לספרו של אמיל חביבי *האופטימיסט* בתרגומו של אנטון שמאס מראה איך הטקסט הספרותי של חביבי מצליח לייצר, לשכפל, ולמעשה לפוצץ מבפנים את יחסי הכוח הקיימים בין המדינה היהודית לבין הפלסטינים אזרחי ישראל. הטקסט של חביבי מטפל ביחסים אלה הן כיחסים מעמדיים הן כיחסים לאומיים, ולמעשה פועל את פעולתו בהתרוצצות אידיאולוגית וכוחנית בין שני ההיבטים האלה. התמקדותה של סוקר-שווגר בשאלת המימזיס הספרותי (הן כייצוג מציאות הן כחיקוי תרבותי) שוללת באבחה פרשנית אחת את המימזיס האריסטוטלי הקלאסי ואת "החיקוי המתחרה" של אחד העם. בקריאתה בטקסט של חביבי היא מציגה במקומם את החיקוי הספרותי על דרך הפארסה ואת החיקוי התרבותי כ"מימיקרי", ובכך מצביעה על כוחה הייחודי של יצירתם העברית המשותפת של חביבי ושמאס.

מאמרה של **יעל שנקר** בוחן מקרוב את הופעת הזהות והמעמד בטקסטים ספרותיים של יוצרים דתיים-לאומיים, ומתמקד בשני יוצרים - שמואל לרמן

ואמונה אלון. היוצרים הדתיים-לאומיים, מדגישה שנקר, אינם מסתפקים בעמדה שולית בשיח הישראלי. לדבריה, לעומת "פירוק הסמלים" הפוסטמודרני והפוסט-ציוני הם מציעים "אחדות, חזרה אל הסמלים ואל האדיאה השלמה, כנגד מה שנתפס כאיום על הבית - הלאומי לא פחות מן הפרטי". ואולם לצד העמדה הארכי-הגמונית הזאת מעלה הקריאה השהויה של שנקר ברומן של לרמן ובסיפור קצר של אלון תמונה ספרותית ופוליטית מורכבת של יחסי מעמד ולאום. לטענתה, תמונה זו היא "בבחינת מראה לא רק של הציבור הדתי לאומי בישראל אלא [...] גם של הקהילייה הלאומית כולה".

יהודה שנהב קורא את ספרו של א"ב יהושע *שליחותו של הממונה על משאבי אנוש* מתוך זיהוי התשתית התיאולוגית הפוסט-חילונית בעולמו הביורוקרטי של התאגיד הכלכלי. המושג "שליח" משמש אותו לאיתור היסוד התיאולוגי במשימת הכפרה שמטיל בעל מפעל על עובדו הבכיר. הדיון של שנהב ביחס המורכב שבין השגחה ובין הפקרה של הריבון מאפשר לו לסרטט תמונה מורכבת של קטגוריית המעמד על רקע המציאות בישראל - מציאות של כיבוש ושל הגירת עבודה. ביסודו של דבר המאמר מתחקה על תהליך הכניסה ההדרגתית של התאגיד הכלכלי אל המרחב שהפקירה המדינה. הוא בודק כיצד התאגיד הכלכלי והמדינה מכוננים זה את זה באמצעות התיאולוגיה, וכיצד הכלאות אלה מוצגות כאפשרות תרבותית של המצב הפוסט-חילוני.

לבסוף, נסים ליאון מציע קריאה סוציולוגית לספרו של חיים סבתו *כעפעפי שחר*. ליאון רואה ברומן "מתווה נגדי" המעמיד חלופה מזרחית לציונות הדתית, ומדגיש כי גיבורו הפשוט והמעמיק חדור של הרומן מבטא הרבה יותר מגעגועים נוסטלגיים לדתיות מסורתית שקרסה בעקבות המודרניזציה: עזרא סימן טוב, גיבורו של סבתו, מגלם התנגדות שקטה ואמיצה למגמות ריאקציוניות-כריזמטיות שהשתלטו על הציונות הדתית. אם כן, *כעפעפי שחר* אינו מעשייה מזרחית-ירושלמית נוסטלגית גרידא, אלא לקח פוליטי קולקטיבי שנמעניו העיקריים הם אנשי הציונות הדתית, "החשופים לשינויים שתנועות דתיות כריזמטיות מבקשות לחולל בחיים הדתיים בשמן של בשורות למדניות, חינוכיות, אתניות, לאומיות ולאומוניות".

מרבית המאמרים הכלולים באסופה זו מבוססים על דיונים שנערכו בפורום ללימודי חברה ותרבות בישראל במכון ון ליר בירושלים, בשנים 2007-2008. בראש הפורום עמדו חנן חבר ויוסי יונה. חברי הפורום בשנה זו היו אמיר בנבגי, דרור משעני, חנה סוקר-שווגר, יובל עברי, יהודה שנהב ויעל שנקר. העורכים וחברי הפורום מודים לרכזת הפורום רונה ברייר-גארב על הסיוע בארגון עבודת הפורום ובאיסוף מאמרי הקובץ. תודתנו שלוחה גם לראש מכון ון ליר, פרופ' גבריאל מוצקין, ולראש מחלקת הפרסומים של המכון, ד"ר טל כוכבי, על התמיכה בעבודת הפורום ובהוצאת הספר. תודה מיוחדת לקוראים-

המעריכים, שקראו את כתב היד והעירו הערות מפורטות ומועילות. תודה גם לתמי אילון-אורטל על העריכה הלשונית, לרונית טפיירו, אחראית תחום העריכה, על הטיפול המסור והמקצועי בכתב היד וליונה רצון על הפקת הספר.

אמיר בנבג'י חנן חבר